

A magyar főnemesség földbirtokviszonyai a dualizmus korában. Szakirodalmi áttekintés és az 1911. évi gazdacímtár adatai¹

A főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi VII. törvénycikk megfogalmazása szerint a születés jogán azok a nagykorú magyar főnemes férfiak lehetnek a törvényhozás második kamarájának tagjai, akik „egyedül vagy velük egy háztartásban élő feleségük és kiskoru gyermekeik vagyonát is odaszámítva, a magyar állam területén oly földbirtoknak telekkönyvi tulajdonosai és haszonélvezői, vagy életfogytiglan haszonélvezői, vagy oly családi hitbizomány birtokosai, melynek az 1885. évre az új földadó kataster alapján megállapított egyenes állami földadója a rajta levő lakházak és gazdasági épületek házosztály adójával együtt legalább 3000 frtot tesz osztrák értékben”.² Míg tehát a reform előtt a bárói, grófi és hercegi cím önmagában is megnyitotta a főrendiház kapuját, addig 1885 után már egy tekintélyesebb földbirtokhoz, pontosabban szólva az azután fizetett földadóhoz kötötték az örökös jogon élvezett főrendiházi tagságot. Indokolt tehát számba venni, hogy tulajdonképpen mit is tudunk a korszak magyar főnemességének földbirtokviszonyairól. Az alábbiakban először a rendelkezésre álló statisztikai adatforrásokat és a szakirodalmat tekintem át, majd ezt követően az 1911. évi gazdacímtárból kibontakozó képet mutatom be. A választásom azért esett erre a gazdacímtárra, mert a korszakban megjelent hasonló munkák közül kizárólag ez közli a főrendiházi cenzushoz szükséges földadó alapját képező kataszteri tiszta jövedelmi értékeket is. Ugyanakkor ez utóbbival egy másik tanulmányomban már részletesen is foglalkoztam,³ ezért jelen esetben a földbirtokviszonyok makrostruktúrájának bemutatására fogok szorítkozni.

¹ A tanulmány elkészítését az NKFIH 112429 „*A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése*” című pályázata támogatta. Ugyancsak köszönöm az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” címet viselő pályázat támogatását.

² 1885: VII. tc. 2. § b)

³ Ballabás 2020.

A statisztikai adatforrások áttekintése

Az ósiség eltörlése és a jobbágyfelszabadítás alaposan megváltoztatta a hazai földbirtokviszonyokat. Ennek társadalmi hatását azonban a hivatalos osztrák, majd magyar statisztika hosszú ideig nem tudta számszerűsíteni. Galgóczi Károly 1855-ben a Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája című viselő munkájában így jellemezte a saját lehetőségeit: „Hogy azonban voltaképpen miképp oszlik meg a birtok, a nagyobb birtokosok iránt ... adtam némi tájékozást. De valamint ezeknek pontosabb osztályozására, úgy a kisebb birtokosokra nézve még kevésbé ismerek országot, hol azok birtoknagyság szerint osztályzatokba sorolva, a földbirtoknak ekképen különböző kezek közti megoszlása szabatosabb számokkal meghatározva lett volna ... Így az ebbéli adatok nálunk is tökéletesen hiányzanak; úgy hogy még csak tájékoztatólag is meghatározni azt, hogy a kitett számú birtokosok közül mennyien vannak 10–20–30–40 sat. holdas birtokosok, erőmet teljesen meghaladja és pedig különösen a régiebb nemesi és szabados osztályt illetőleg”.⁴ Elsőként Keleti Károly állt elő 1871-ben olyan adatokkal, amelyek nagyság és egyéb szempontok szerint differenciáltan jelenítették meg a magyarországi földbirtokokat.⁵ Egyébiránt az 1870-től kezdve évtizedenként végrehajtott népszámlálások eleinte csak a birtokosok és haszonbérletők számáról gyűjtöttek és közöltek adatokat, attól tartván, hogy ha „a birtokviszonyokra vonatkozó adatok is tudakoltatnak, a köznép gyanúja és előítélete, hogy az egész művelet adókiivetés céljából történik, bő táplálékot fog nyerni s talán az egész munkálat sikere veszélyeztetik általa”.⁶ Az 1900. és 1910. évi népszámlálásban viszont már részletes adatokat kértek a megszámlált egyén tulajdonában, haszonélvezetében lévő, általa bérlet, illetve bérbe adott földingatlan kiterjedéséről.⁷ Az 1890-es évektől kezdve egyéb forrásokból is számottevően gyarapodott

⁴ Galgóczi 1855: 102.

⁵ Keleti 1871: 136–148.

⁶ Népszámlálás 1893: 1. rész 15*. Az 1857. évi népszámlálás adatgyűjtésének szempontjait taglaló emlékiratban nagyon hasonló érvelést találhatunk: „A lakosság ... birtokairól is gyűjtöttünk volna adatokat. (...) Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ilyen adatok utáni érdeklődés eleve hamis, mégpedig fiskális szándékokat gyaníttatnak a lakossággal és nagyon kell tartanunk attól, hogy éppen ez a gyanakvás az egész munkában ... buktatókat szül.” (Népszámlálás 1993: 138.) Ugyanakkor még 1900-ban is megjegyzésre került, hogy „Felületes és — ugyancsak az adóemeléstől való félelem miatt ... — hiányos maradt sok helyütt a földbirtokra vonatkozó adatok bejegyzése is. Ahhoz az eredeti célhoz azonban, hogy a földbirtokososztály társadalmi tagozódása ez adatok révén kiderüljön, az anyag így is megfelelő volt”. (Népszámlálás 1902–1909: 10. kötet 23*)

⁷ Népszámlálás 1902–1909: 10. kötet 8–9., Népszámlálás 1912–1920: 6. kötet 5. A 10 holdon aluli kategóriát a 24 éven felüli férfínépességre vonatkozóan részletesebben kibontva közli az

a hazai agrárstatisztika. Az 1889-ben önállóvá vált Földművelésügyi Minisztérium összeállításában és kiadásában jelent meg 1893–1895. között az a három füzetből álló – fentebb már általam is hivatkozott – munka, amely a magyarországi korlátolt forgalmú birtokok részletes statisztikai számbavételére vállalkozott (a hitbizományok kivételével az 1885 körüli állapotnak megfelelően).⁸ Emellett szintén a minisztérium kezdeményezte azt a nagyszabású, utóbb a törvényhozás által is felkarolt és 1895-ben foganatosított országos mezőgazdasági összeírást, amely „a községek általános gazdasági viszonyainak, az egyes gazdaságok területének, művelési ágának, azok művelési módjának és egész felszerelésének följegyzésére, valamint a hasznos házi állatok számbavételére” volt hivatott.⁹ Végül 1900-ban a korlátolt forgalmú birtokokról,¹⁰ 1904-ben a 20 éven felül, őstermeléssel foglalkozó férfinépeség birtokviszonyairól,¹¹ 1913-ban pedig a 100 kataszteri holdnál nagyobb földingatlanokról készültek újabb összesítések.¹² Megemlítendő még, hogy az 1895. évi felvétel alkalmával nemcsak az aggregált adatok kerültek közzétételre, hanem a Központi Statisztikai Hivatal összeállításában egy „Gazdacímtár” is napvilágot látott, amely „a Magyarbirodalom valamennyi gazdaságát, összes jellemzőbb adataival együtt, egyénileg jegyezte föl”.¹³ Többé-kevésbé hasonló elvek alapján szerkesztett, de a gazdaságok helyett a tulajdonosokat kimutató és azokat név szerint felsoroló, nem hivatalos gazdacímtárak korszakunkban 1893-ban, 1903-ban és 1911-ben jelentek meg.¹⁴

A történész nagyjából a fenti munkákra támaszkodhat, amennyiben átfogó jelleggel és országos érvénnyel kívánja bemutatni a magyar főnemesség dualizmus kori földbirtokviszonyait. Ezeket esetileg számos család- és uradalomtörténeti munka, valamint levéltári forrás egészítheti ki. Az alábbiakban azt kívánom röviden bemutatni, hogy a szakirodalomból milyen kép bontakozik ki a korszak magyar főnemességé-

1913. és az 1917. évi választójogi törvényjavaslat indoklásának melléklete. (Képviselőházi irományok 1910–1918, 23. kötet 252–253. 727. szám és 58. kötet 376. 1413. szám)

⁸ A korlátolt forgalmú 1893.; A hitbizományi 1894.; A kincstári 1895.

⁹ 1895: VIII. tc. 2. § Az összeírás eredményét lásd: A magyar korona 1897–1900.

¹⁰ A magyar korona 1897–1900: 4. kötet 36–53. Bár ez a statisztika az 1895. évi összeírás eredményeit összegző kötetben jelent meg, a bevezető szövegből egyértelműen kiderül, hogy a kérdéses adatfelvételt 1900 tavaszán megismételték.

¹¹ Képviselőházi irományok 1906–1911. 28. kötet 298–313. 926. szám. A 10 kataszteri holdon aluli kategóriát tekintve különösen részletes kimutatás a gróf Andrassy Gyula belügyminiszter által 1908. november 11-én benyújtott választójogi törvénytervezet indoklásának mellékleteként maradt fenn.

¹² MSÉ 1893–1918: 1913. év 76.

¹³ Gazdacímtár 1897.

¹⁴ Gazdacímtár 1893., Gazdacímtár 1903., Gazdacímtár 1911.

nek földbirtokviszonyairól. Mindehhez előjáróban annyit tennék még hozzá, hogy a főnemesség („arisztokrácia”) természetesen nem képezett önálló statisztikai kategóriát, így a fentebb felsorolt, összegző jellegű kimutatásokban semmiféle formában nem jelenik meg. Ennek következtében sok múlik azon, hogy az egyes szerzők mit értenek ezen a társadalmi csoporton, valamint hogyan vélekednek a nagybirtokhoz való viszonyáról. Ahogy Püski Levente az 1945 utáni években Magyarországon is zászlót bontó marxista történetírás társadalomképének alapjait lerakó Andics Erzsébet kapcsán megjegyezte: „abból kiindulva, hogy a társadalm szerkezetet a tulajdonviszonyokból vezethető le, következetesen többnyire nagybirtokról beszélt. Ugyanakkor sem a nagybirtokos, sem az arisztokrácia fogalmát nem határozta meg világosan, jöllehet számos utalás alapján úgy tűnik, a kettőt egyfajta szinonim – egymást adott esetben helyettesítő – kifejezésként értelmezte”.¹⁵ S bár a kezdeti ideológiai szigor idővel jelentősen enyhült, a jól megszokott marxista frazeológia azonban (jelen esetben leginkább a „nagybirtokos arisztokrácia” emlegetése) egyeseknél egészen az 1990-es évekig kitartott, kissé talányossá téve ezzel az érintett munkákat.

A szakirodalomból kibontakozó kép

A magyar főnemesség dualizmus kori földbirtokviszonyait is alapvetően befolyásoló jobbágyfelszabadítás tényleges végrehajtása, valamint a volt földesurak kártalanítása, mint ismert, a szabadságharc leverése utáni időszakra maradt. Ezek részletes (újra) szabályozása Magyarországon, Horvát-Szlavónországban, valamint a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság területén az 1853. március 2-án kibocsájtott császári nyílt parancsokkal történt. (Az Erdélyre vonatkozó pátens 1854. június 21-én kelt.) Ekkor alapvetésként kimondatott, hogy „Az urbéri kapcsolat megszüntetése következtében a’ volt jobbágyok a’ kezükön levő urbéri földbirtokban (urbéri jobbágy- és urbéri zselléreltek) teljes tulajdoni ’s szabad rendelkezési joggal ruháztatnak föl (...) Ezenkívül az urbéri telekkel a’ volt jobbágyok tulajdonává válnak a’ már törvényesen elkülönözött, vagy jövőben törvényes uton elkülönözendő legelők, nemkülönben azon erdők ’s nádasak is, mellyek az urbéri faizás és nádlás végett a’ volt jobbágyoknak átengedettek, vagy jövőben átengedetnének”. A vitatott jogállású földek tekintetében a pusztán álló telkek a földesurak tulajdonává váltak, a maradványföldek a volt jobbágyok önmegváltásával szabadulhattak, az írtásföldek hasonlóan, de bizonyos feltételekkel visszaválthatta azokat a földesúr. A szőlődézmánál, továbbá az allodiális földdel rendelkező majorsági zselléreknel pedig csak abban az esetben tet-

¹⁵ Püski 2013: 434–435.

ték lehetővé az önmegváltást, ha a földesúrral kötött bérleti szerződés „örök időkre” szólt. A földesurat illető korcsmalási, malom- és halászati jog érintetlenül maradt.¹⁶ A fentiek gyakorlati foganatosítása, vagyis a volt jobbágy és a földesúr birtokainak végleges és teljes körű elválasztása az úrbéri törvényszékek feladata lett, amelyek 1856 elején kezdték meg a működésüket. Egy 1865-ös kimutatás szerint az ország 9068 érintett településéből 3940-ben (43,4%) ekkorra már befejeződött, 4311-ben (47,5%) folyamatban volt, 817-ben (9,1%) viszont el sem kezdődött az eljárás. A még rendezetlen ügyekben aztán a kiegyezést követően újabb törvények születtek, s csak fél évszázad elteltével, az 1890-es évek közepére sikerült véglegesíteni a jobbágyfelszabadítás jogi kereteit.¹⁷

A téma igen gazdag, de többnyire a rendszerváltás előtt keletkezett, illetve az akkor iskolázott szerzők tollából származó szakirodalma egyoldalúan a jobbágyok szemszögéből közelíti meg a kérdést, sérelemként, jelentős visszalépésként értékelve például az úrbéri pátens nem egy intézkedését. A mi főnemeseink azonban a földesurak között foglaltak helyet, így magától értetődően egészen más szempontok határozták meg a jobbágyfelszabadítás ügyéhez való viszonyukat. 1848. március 18-ának éjjelén a pozsonyi diéta felsőtáblája csak vonakodva – a terjengő rémhírek szerint a Pest mellett táborozó, mindenre elszánt jobbágyoktól való félelmében – járult hozzá az alsótábla nagy horderejű javaslatához, s a visszaemlékezők tanúsága szerint a következő napokban számos főnemes is hangot adott az elkeseredésének, félelmének, tehetetlen dühének. Varga János összegző jellegű megállapítása szerint „A többség a nemzet becsületét mindenestre csak sovány fedezetnek tekintette, és nem nagyon hitt a kármentesítés közeli realizálhatóságában”.¹⁸ Ebben végül igazuk is lett. Az úrbéri kárpótlás és földtehermentesítés tényleges foganatosítása tárgyában 1853. március 2-án került kibocsátásra az a császári nyílt parancs, amely állami kártérítést helyezett kilátásba a volt földesurak számára. A pátens nyolc osztályba sorolta a vármegyéket, melyeken belül három-három (egy esetben csak kettő) osztályt alakítottak ki. Ennek figyelembevételével egy egész jobbágytelek után 300 és 700 forint közötti kárpótlási összeg, házas zsellérenként pedig egységesen 50 forint járt. Pillanatnyilag azonban csak előleget ígértek a jogosultaknak, a kárpótlás végrehajtásának meghatározását későbbre halasztva.¹⁹ Az 1854. január 16-án kelt császári

¹⁶ Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap: 1853. 213–218.

¹⁷ Orosz 1998: 120–136.

¹⁸ Varga 1971: 160–175.

¹⁹ Az egyes vármegyék a következő kategóriákba soroltattak: I. Fejér, Sopron, Moson, Pozsony, Tolna, Vas (700–650–600 forint); II. Békés, Csanád, Esztergom, Győr, Nyitra, Pest (650–600–550 forint); III. Baranya, Borsod, Csongrád, Komárom, Somogy, Veszprém (600–550–

pátens egy földtehermentesítési pénzalap létrehozásáról rendelkezett, amelynek fedezetét egy – a közteherviselés elvei szerint immáron mindenki, azaz a felszabadított jobbágyság, a volt földesurak, valamint a mindebben alkalmasint nem érintett földbirtokosok által egyaránt fizetendő – adópótlék („földtehermentesítési járulék”) volt hivatott biztosítani. Az alap terhére öt százalékkal kamatozó földtehermentesítési kötvényeket bocsájtottak ki a volt földesurak számára.²⁰ Végül 1857. június 7-én egy újabb nyílt parancs állapította meg a kötvények törlesztésének módját. Eszerint a magánföldesurak kezében lévő kötelezvényeket névértéken, évenkénti kétszeri sorolással, negyven év alatt, 1897. október 31-ig kellett visszaváltani.²¹ Erdélyben, a magyarországitól némileg eltérő szabályok alapján, a kármentesítés folyósítását csak 1866-ban kezdték meg, és 1916. június 30-át jelölték meg a kötvények visszaváltási határidejének.²² Az eredetileg kitűzött céldátumokat azonban nem sikerült betartani. Végül a földesurak kárpótlásának kérdését 1923-ban zárta le egy törvény.²³

A volt földesurak tehát gyakorlatilag már 1848-ban elveszítették az úrbéres jellegű földjeiket és a jobbágyaik által teljesített szolgáltatásokat, járadékokat. Ettől kezdve birtokaik működtetését minden szempontból a piaci viszonyokhoz alkalmazkodva kellett biztosítaniuk. A jobbágyfelszabadítás során elszenvedett veszteségek után ugyan kárpótlásban részesültek, de ténylegesen csupán némi előleghez, majd félévenkénti rendszerességgel a kamatokhoz juthattak hozzá. A kármentesítési tőke kifizetése, mint láttuk, hosszú távú, több évtizedig tartó folyamatnak ígérkezett. Sokan nem tudván ennyit várni, megpróbálkoztak a kötvényeik pénzzé tételével. Ezt viszont a túlkínálat, az általános tőkehiány, a visszaváltás bizonytalan időpontja és

500 forint); IV. Abaúj, Arad, Bars, Bihar, Heves, Nógrád, Zala, Torna (550–500–450 forint); V. Gömör, Hont, Szabolcs, Szatmár, Zemplén, Zólyom (500–450–400 forint); VI. Sáros, Szepes, Ung, Trencsén (450–400–350 forint); VII. Bereg, Ugocsa, Liptó (400–350–300 forint); VIII. Árva, Máramaros, Turóc (350–300 forint). (Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap: 1853. 226–228.) Az igen alacsony, telkenként mindössze 15–30 forintban megállapított előleget a kamatok terhére lehetett igényelni, vagyis nem a kármentesítési tőke egy részének megelőlegezéséről volt szó. Az bürokratikus eljárás során a kérelmező 1848/1849-es tevékenysége is vizsgálat alá került (Fónagy 1993: 12.).

²⁰ Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap: 1854. 51–54.

²¹ Magyarországot illető országos törvény- és kormánylap: 1857. 329.

²² Kovács 1971: 81.

²³ 1923: XXXII. tc. 4. § „Az államnak földtehermentesítés, örökváltság, szőlődézsmaváltság, maradvány- és irtványföldváltság és majorsági zsellérföldváltság címén keletkezett tartozásai és követelései, ha eddig jogerősen megállapítva nincsenek, a jelen törvény életbeléptével megszűnnek és az e címeiken befolyt és még fel nem használt összegek az államkincstárt illetik. A jogerősen megállapított követelések egyenértéke gyanánt fennálló kötvénytartozásokon felül az említett címeiken jelentkező követelések és tartozások állami nyilvántartása megszűnik.”

a kötvényekért szavatoló birodalom kedvezőtlen pénzügyi helyzete miatt csak jóval névértéken alul lehetett megtenni. Kovács Edit számításai szerint 1856 és 1867 között a magyarországi kötvények 18–34%-os, az erdélyiek 18–39%-os veszteséggel voltak értékesíthetők a bécsi, illetve az 1864 januárjában megnyílt pesti tőzsdén, amire rátevődött még a közvetítői jutalék is.²⁴ Az úrbériséggel rendelkező földesurak adóssággal terhelt birtokaira nézve az 1848-as áprilisi törvények moratóriumot rendeltek el, megakadályozva ezzel a kérdéses hitelek felmondását.²⁵ Ezt végül (kétszeri hosszabbítás után) 1856-ban oldották fel, ami behajthatóvá tette a régebbi és az újabb időkben felhalmozott tartozásokat. Igaz, a hitelezők viszont kötelesek voltak névértéken elfogadni a földtehermentesítési kötvényeket – amelyek nem feltétlenül fedezték a földbirtokos összes adósságát. A nehézségeket mindemellett tetézte a nemesi adómentesség megszüntetése, amit természetesen a császári kormányzat is fenntartott. Ebben a situációban csak azok tudtak több-kevesebb veszteség árán fennmaradni, akik likvid tartalékokkal rendelkeztek, vagy kedvező kamatozású hitelekhez juthattak, s nem melleleg képesek voltak a gyökeresen megváltozott világ követelményeihez idomulni.²⁶

Nagyjából ezek azok a keretek, amelyek meghatározták a nemesi földbirtokosok mozgásterét és további lehetőségeit a jobbágyfelszabadítást követő időszakban. Hogyan alkalmazkodott mindehhez a magyar főnemesség? Erről valójában nagyon keveset tudunk. Kaposi Zoltán A hazai arisztokrácia gazdasági tagoltsága a 19. század utolsó harmadában címet viselő, a közelmúltban megjelent tanulmányában úgy összegezte a korszakban lezajlott változásokat, hogy „a 19. század második felében a magyarországi arisztokrácia anyagi helyzete bár sokat változott, ám mégis az ország leggazdagabb rétege maradt. A korábban megszerzett földvagyon jövedelmeztetése már nem tudott minden problémát megoldani, szükség volt a birtokgazdálkodás modernizálására, újabb jövedelemforrások felkutatására. Megérintette az arisztokráciát az iparosodás is, hiszen egyrészt alulról egyre többen jutottak be a főnemesek zárt világába, másrészt pedig a jövedelmek megszerzése miatt is alkalmazkodni kellett az ipar és a kereskedelem gyors fejlődéséhez”.²⁷ Noha a tanulmány a gazdasági folyamatokba, a konjunkturális viszonyokba ágyazva, számos egyéni példával szí-

²⁴ Kovács 1971: 84.

²⁵ 1848.IX. tc. 5. § „Oly földbirtokos ellen, kinek birtokához e törvény kihirdetése előtt urbériség volt kapcsolva, a kereskedési viszonyokból eredő váltók kivételével, egyéb adóssági követelések, a törvény további rendeleteig fel nem mondhatók, és csupán a törvényes kamatok nem fizetése iránti követelések hajtathatnak be ellene birói eljárás útján.”

²⁶ Fónagy 1993: 12. A középbirtokos nemesség reformkori eladósodását, majd a neoabszolutizmus kori kiütkeresési stratégiáit Tolna megye példáján keresztül bemutatja: Gaál 2009.

²⁷ Kaposi 2014: 177.

nevezze tárgyalja a kérdést, végül is csak annyi derül ki belőle, hogy egyesek képesek voltak lépést tartani a változó viszonyokkal, míg mások alulmaradtak ebben a küzdelemben. A főnemesség vagyoni differenciálódásának mértékére, a sikeresen alkalmazkodó és a deklasszálódott elemek hozzávetőleges megoszlására nem kapunk választ.²⁸ Mindez lényegében igaz a témában íródott régebbi összefoglalásokra is.²⁹ Hiányoznak ugyanis az olyan alapkutatások, amelyek ennek bemutatását lehetővé tennék. Ilyen igénnyel ez idáig egyedül Vörös Károly jelentkezett. Ő az 1885-ös főrendiházi reform során előírt cenzusnak megfelelni képes személyek arányából próbált következtetéseket levonni a főnemesség földbirtokkal mérhető vagyoni helyzetére.³⁰ Egyébként az uradalomtörténet-írás kétségkívül gazdag eredményei³¹ önmagukban nem pótolhatják a főnemesi birtokosok jobbágyfelszabadítás utáni helyzetének átfogó feltárására irányuló, pillanatnyilag hiányzó kutatásokat.

A magyar főnemesség földbirtokviszonyait tekintve az eddigieknél konkrétabb kép kialakításának lehetőségét hordozzák magukban az 1890-es évektől kezdve rendszertelen időközönként megjelenő gazdacímtárak. Ezek nem ismeretlenek a gazdaság- és társadalomtörténet-írás számára sem, elsősorban Kolossa Tibor, Puskás Julianna és Scott M. Eddie munkássága révén. A gazdacímtárak történészek általi hasznosítása már az 1950-es évek végén megkezdődött,³² komolyabb kiaknázásokra azonban csak később, a számítógépes feldolgozások segítségével nyílt remény. Az 1970-es évek második felében megkezdett újabb kutatások a módszertani és forráskritikai szempontok igen akkurátus kifejtésén kívül³³ végül vajmi kevéssé használták ki a gazdacímtárakból összegyűjtött adatokat, amiben bizonyára szerepet játszott a korabeli technikai viszonyok kezdetlegessége is.³⁴ Korszakunkra vonatkozóan elsősorban különböző szempontok (például tulajdonostípus, művelési ág, kataszteri tiszta jövedelem, bérleti viszony) kombinálásával összeállított földbirtokmegoszlási táblázatok készültek, nagy vonalakban feltárva ezek által a birtokviszonyokban végbement változásokat is. Eszerint az 1885

²⁸ Kaposi 2014: 167–178.

²⁹ Például: Hanák 1978: 435–441., Szabad 1979: 581–584., Gunst 1996. 169–174.

³⁰ Vörös 1987. 397–405. Az erre való reflexióimat lásd „A főrendiház 1885. évi reformja és a magyar főnemesség létszáma” című tanulmányomban, ebben a kötetben.

³¹ Korszakunkra vonatkozóan lásd például: Szabad 1957., Für 1969., Hőgye 2001., Kaposi 2001., Kaposi 2003., Hegedűs 2012., Kaposi 2012a., Kaposi 2012b., Kaposi 2013b., Kaposi 2014., Kaposi 2015.

³² Puskás 1959.; Puskás 1960.

³³ Puskás–Eddie–Lánc 1977: 315–322., Kolossa–Puskás 1978: 444–461., Eddie–Hutterer–Székely 1990: 301–327.

³⁴ Az 1911-es gazdacímtár adatait például, nagy nehézségek árán, még lyukkártyára rögzítették (Puskás–Eddie–Lánc 1977: 321.).

és 1916 közötti időszakot átfogó, több időmetszeten nyugvó vizsgálatok „a birtokmozgások következő fő tendenciáit jelzik: végigvonul a 100 holdon aluli egyéni birtokok területének fokozatos növekedése és ezzel párhuzamosan a fizikai személyek 100 holdon felüli birtokterületének fokozatos csökkenése. E folyamatokban két periódus különböztethető meg: 1900-ig a 100 holdon aluli birtokosok területi gyarapodása nagyobb részben a községi és közbirtokossági földek felosztásából származott és kisebb részben a 100 holdon felüli birtokok lassú morzsolódásából. 1900 után a 100 kat. holdon felüli fizikai birtokok területének fogyása felgyorsult. (...) Ezúttal azonban a 100 holdon aluli birtokosok területe nagyobb részben a 100 holdon felüli birtokokból gyarapodott”.³⁵ Itt vissza kell kanyarodnunk arra a korábban már említett problémára, hogy a nagybirtok vajon mennyiben azonosítható a főnemességgel. Kolossa és Puskás a fenti eredmények mellett a „nagybirtokos osztály társadalmi összetételének, vagyoni viszonyainak részletes és pontos analíziséhez” éppen csak hozzákezdett az 1911. évi gazdacímár alapján. Számításaik szerint ekkor nagyjából 750 „arisztokrata”³⁶ tulajdonában volt a 100 kataszteri holdon felüli birtokterület 24,3%-a, ami a természetes személyek által tulajdonolt terület megközelítőleg felét jelentette.³⁷ Igen jelentősen felülreprezentáltak voltak tehát a nagy- és középbirtokosok csoportjában, utóbbiak viszont korántsem csak a főnemesség soraiból kerültek ki. Mindazonáltal, ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a nagyobb birtokokat általában érintő problémák, folyamatok alól a főnemesség *birtokos része* sem tudta kivonni magát,³⁸ ezzel sajnos még mindig nem tudunk meg semmit azokról a főnemesekről, akik egyelőre ismeretlen számban és arányban, már vagy még, de nem rendelkeztek 100 kataszteri holdat elérő méretű földbirtokkal.

³⁵ Kolossa–Puskás 1978: 459., 461–478.

³⁶ A tanulmány a főnemesi címek birtokosain kívül ebbe a kategóriába sorolta az uralkodóház tagjait is. (Kolossa–Puskás 1978: 448.)

³⁷ Kolossa–Puskás 1978: 460.

³⁸ Scott M. Eddie az 1893. és 1935. évi gazdacímár adatait hasonlította össze, igaz, kizárólag a trianoni Magyarország területét figyelembe véve. A főnemességre vonatkozó megállapítása szerint „Nagybirtokosi pozícióik, amelyek főleg a Dunántúlra összpontosultak, romlottak a vizsgált időszakban. Nincs bizonyítéka annak, hogy e csoport jobban viselte volna a korszak gazdasági viharait, mint a nem–arisztokrata birtokosok csoportjai, akiknek pozíciója körülbelül ugyanolyan arányban romlott” (Eddie–Hutterer–Szőkely 1990: 346.). A régebbi szakirodalom éppen ennek az ellenkezőjét, a nagybirtokosok 1848 után is kedvezőnek vélt helyzetének változatlanóságát hangoztatta. Lásd „A magyar főnemesség társadalomtörténete a dualizmus korában. Szakirodalmi előzmények és az elmúlt évek új kutatási eredményei” című tanulmányom historiográfiai bevezetőjét ebben a kötetben.

A főnemesi földbirtokviszonyok makrostruktúrája 1911-ben

Kutatásomhoz, ahogy korábban már említettem, a korszakunkból rendelkezésre álló gazdacímterek közül az 1911. évi kiadást választottam. Ezt egyrészt a Kolossa Tibor és Puskás Julianna tanulmányához való kapcsolódás lehetősége indokolja. Leginkább azonban abból a megfontolásból tettem, mivel a hasonló jellegű források közül egyedül ez tartalmazza a kataszteri tiszta jövedelemre vonatkozó adatokat is. „A Magyarországi gazdacímter. Magyarország, Horvát- és Szlavonországek 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával” címet viselő vaskos kiadványt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület jelentette meg. Magukat az adatokat hivatalos szervek, a pénzügyigazgatóságok szolgáltatták, vagyis a gazdacímter az adókataszteren alapszik. A szerkesztő, Rubinek Gyula megjegyzése szerint a munkában szereplő személyek „hiteles kataszteri birtokíkvonatainak” tekinthetők a megjelölt adatok. (Másképpen megfogalmazva: a gazdacímter az adott földbirtok után adózni köteles, ilyenként nyilvántartott személyeket tünteti fel. Ezek elvileg megegyeztek a birtok telekkönyvi tulajdonosával, de bizonyára akadhattak eltérések. Ennek lehetőségére, persze szigorúan csak a régebbi, meghaladni szándékozott gazdacímterekre vonatkoztatva, utalt is a munka előszava.) A gazdacímter összeállításánál – terjedelmi okokból – azokat a birtokosokat vették figyelembe, akik egy községben legalább 100 kataszteri hold kiterjedésű földingatlannal rendelkeztek. A kötet betűrendben tartalmazza Magyarországot, majd Horvát-Szlavónország vármegyéit, ezeken belül pedig ugyancsak betűrendben a községeket. A címter rovatai: község neve, a tulajdonos és bérlő neve, lakhely, utolsó posta, a birtok területe művelési ágak (szántó, kert, rét, szőlő, legelő, erdő, nádas, használatlan) szerinti részletezésben és összesítve, kataszteri tiszta jövedelem, jegyzetek. A területi adatok kataszteri holdban, egész értékre kerekítve, a kataszteri tiszta jövedelem szintén egész számban, koronában került megadásra. Mindezt egy bevezetés, megyei monográfiák és névmutató egészíti ki.³⁹ Kolossa és Puskás alapos forráskritikai vizsgálata szerint a természetes személyek kategóriájában legfeljebb 4,3%-ra becsülhető a gazdacímterből kimaradt földbirtokok összterületének aránya. Ténylegesen azonban nem lehet megmondani, hogy mennyi birtokot kellene tartalmaznia a munkának. Ebben az esetben ugyanis hiányzik a hivatalos statisztikai felvételeknél egyébként szokásos eszmei időpont. Valószínű, hogy ilyen precizításra nem törekedtek a gazdacímter összeállítói. Az ekkoriban zajló nagyarányú parcelálások például, több hónapig elhúzódó adatgyűjtést feltételezve, önmagukban is

³⁹ Gazdacímter 1911. A gazdacímter adattartalmát a folyamatban lévő kataszteri kiigazítással összefüggésben lásd: Ballabás 2020.

érzékkelhető különbséget okozhattak a számba vett birtokállományban.⁴⁰ Mindemellett az 1911. évi gazdacímtár messzemenően alkalmasnak látszik arra, hogy alapjául szolgáljon a főrendiházi tagsággal kapcsolatban elvégezni tervezett vizsgálatoknak.

Adatbázisomban rögzítettem a gazdacímtárban szereplő, magyar főnemesi címmel és indigenátussal rendelkező birtokosokat, valamint ezek – előbbiek közé nem sorolható – házastársainak földbirtokait.⁴¹ Mivel az elérni kívánt cél az egyazon tulajdonos kezén lévő, de különböző vármegyék és községek között szétszórta fekvő birtokok (virtuális) összevonása, ezért a látóterembe került neveket be kellett azonosítanom. E munkát némileg megkönnyítette, hogy ehhez ekkor már rendelkezésemre állt az 1885. május 20. és 1918. november 16. között élő magyar főnemesek és családtagjaik adatbázisa, vagyis egy zárt körből válogathattam. Szerencsés esetben eleve csak egyetlen személy jöhetett szóba. Nem volt kétséges az illető kiléte, ha a korban közzismert figura volt. Ellenben számos alkalommal több alternatíva is felmerült. Emellett a birtokosok beazonosítását nehezítette a személy-, kereszt- és asszonynevek sokszor következtelen megadása, írásmódja. Ebben a helyzetben egyéb források bevonásával igyekeztem megállapítani a birtokos kilétét.⁴² A gazdacímtárban néha előfordul, hogy egy földbirtokos meg nem nevezett örökösei vannak feltüntetve. Ekkor a már elhunyt örökgyó neve alatt rögzítettem a birtokot. Így jártam el akkor is, ha a forrás nem jelezte, de ténylegesen halottnak bizonyult a kérdéses személy. Több résztulajdonos esetén, jobb híján, arányos megosztást alkalmaztam. Ismeretlen számú birtokostársnál (mindössze tizenöt birtoktestnél) kettővel osztottam. Arra természetesen nem volt lehetőségem, hogy ellenőrizzem a gazdacímtár adatait. Így azokat fogadtam el birtokosként, akiket a forrás megnevezett.

A földbirtokosok személye mellett szükségesnek mutatkozott a települések

⁴⁰ Kolossa–Puskás 1978: 450–457.

⁴¹ A magyar főnemesség fogalmáról, létszámáról és a felhasznált forrásokról bővebben lásd „A magyar főnemesség társadalomtörténete a dualizmus korában. Szakirodalmi előzmények és az elmúlt évek új kutatási eredményei” című tanulmányomat ebben a kötetben. A kutatás módszertanáról és az adatbázisról részletesen lásd: Ballabás 2018: 17–27.

⁴² A birtokosok beazonosításában nagy segítségemre voltak a különböző vármegyei monográfiák, mégpedig nemcsak a Borovszky Samu által fémjelzett, többé-kevésbé egykorú sorozat darabjai, hanem az Arcanum Digitális Tudománytár oldalán fellelhető és teljes szövegében kereshető több tucatnyi egyéb kötet is. De az ugyanitt megtalálható családtörténeti munkák és hírlapok ugyancsak hasznos információkat tartalmaztak (<https://adtplus.arcanum.hu>). Emellett sokszor célravezető eljárásnak, a további keresgetéshez orientációs pontnak bizonyult, ha a korábbi (1893., 1895. és 1903. évi) gazdacímtárakban az adott birtoknál olyan személyt találtam, akit rokoni (szülői, nagyszülői) kapcsolatba tudtam hozni az 1911-es forrásban szereplő név valamelyik konkrét viselőjével. A gazdacímtárban feltüntetett lakóhely viszont, bár ez is rögzítésre került, lényegében hasznavetetlen támpontnak bizonyult.

beazonosítása, az állomány egységesítése is. A gazdacímtárban esetlegesen előforduló pusztákat, majorokat, telepeket, egyéb külterületi lakóhelyeket minden esetben az 1910. évi népszámlálás köteteiben szereplő községekhez (és ezeken keresztül a vármegyékhez) rögzítettem. Ez lehetővé teszi azt is, hogy a népszámlálásból kinyert bizonyos községsoros adatokat (terület, jelenlévő népesség, nemzetiségi viszonyok) a későbbi kutatások során hozzákapcsoljunk majd a birtoktestekhez.⁴³ Egy-egy személy által birtokolt földterület az illető neve alatt rögzített, alkalmasint különböző községek határában fekvő birtoktestekből áll össze.

A gazdacímtár alapján 837 magyar főnemes személyt, valamint 91 főnemesi házastársat, összesen 928 földbirtokost rögzítettem. Ez a létszám jelentősen eltér attól, amit Kolossa és Puskás az 1911. évi gazdacímtárban talált („mintegy 750 arisztokrata birtokos”). A különbség magyarázata valószínűleg a forrásban feltüntetett nevek beazonosításában, vagy annak módszerében keresendő. Ez a folyamat az 1977-ben és 1978-ban megjelent publikációknál még korántsem zárult le.⁴⁴ Megemlítendő továbbá, hogy az általuk feltárt személyek között ott vannak a részemről egyébként nem kutatott, közjogilag idegennek számító – a főrendiházi tagság szempontjából irreleváns – főnemesek, valamint az uralkodóház tagjai is. Mindebből következően a kétféle személyi kör birtokainak összterülete sem lehet azonos. A nálam lévő 928 főnemesi birtokos ekkor 5 943 494 kataszteri holddal rendelkezett, míg az említett tanulmány 6 521 000 kataszteri holdat tüntet fel az „arisztokraták” birtokaként.⁴⁵ A több mint félmillió holdas különbözőzetből Frigyes és József főhercegek önmagukban 267 101 kataszteri holdat birtokoltak.⁴⁶ A maradék terület az idegen főnemesek kezén lehetett. Mindazonáltal az én célom nem a korábbi munkák pontosítása, hanem a számomra releváns főnemesek birtokában lévő konkrét földingatlanok számbavétele.

⁴³ Népszámlálás 1912–1920. Az az elv már az 1871-es községi törvényben kimondatott, hogy „Minden területnek valamely községhez kell tartoznia” (1871. XVIII. tc. 20. §). A községek nevének egységes és hivatalos megállapításáról az 1898. évi IV. törvénycikk rendelkezett. Az Országos Községi Törzskönyvbizottság által koordinált munkálatokat 1912-ig, vagyis az 1910-es népszámlálás első kötetének közreadásáig gyakorlatilag befejezték. Ekkorra már csak négy vármegye (Árva, Liptó, Hunyad, Fogaras) névanyagának rendezése volt függőben (Kígyósi 2000: 50). A gazdacímtárban szereplő névalakok beazonosításában Gyalay Mihály Magyar igazgatástörténeti helységnév lexikonja volt a segítségemre (Gyalay 2006.).

⁴⁴ Puskás–Eddie–Lánc 1977: 323–325., Kolossa–Puskás 1978: 445–446., 448., 461. A korábbi írás mintha utalna rá, hogy a szerzők szükségesnek érezték a férjek és feleségek birtokainak összevonását, együtt kezelését is.

⁴⁵ Kolossa–Puskás 1978: 462.

⁴⁶ Puskás–Eddie–Lánc 1977: 325.

A birtokok és birtokosok nagyság szerinti kategóriákba való besorolása, ezek határainak megállapítása, az egyes kategóriák értelmezésének, összehasonlításának lehetősége a kortárs agrárstatisztikai munkák – és nyomukban a publicisztika és a szakirodalom – rendszeresen visszatérő problémája. Keleti Károly az 1871-ben megjelent *Hazánk és népe a közigazdaság és társadalmi statistika szempontjából* című munkájában elsőként adott viszonylag részletes képet a jobbágyfelszabadítás utáni Magyarország földbirtokviszonyairól. Elmondása szerint az általa alkalmazott birtokkategóriák meghatározása „önkényesen történt ugyan s nem felel meg egészen az úrbéri birtoknál eddig szokásos alosztályozásnak, (...) [de] ha egészen meg sem is állják helyöket, mint első kísérlet ... talán elfogadhatóknak fognak bizonyulni”. Keleti osztályozásában a 30 kataszteri holdig terjed a kis- (vagy paraszt-) birtok, 30-tól 200-ig a kis középbirtok, 200-tól 1000-ig a valódi középbirtok. 1000 kataszteri holdnál a nagy vagy uradalmi birtok kezdődik, míg a 10 000 holdon felüli birtokokat latifundiumnak lehet nevezni „régii és viszonyaink által jogosult címe szerint”.⁴⁷ Az 1895-ös mezőgazdasági üzemműstatisztika eredményeinek kiértékelése során, az összehasonlítást lehetővé tevő előzmények hiányában (Keleti munkája ehhez nem látszott alkalmasnak), lényegében szabadon lehetett dönteni az összeírt gazdaságok célszerűnek vélt csoportosításáról. Így „Megállapított tizenegy fokozat, s ebből kiki tetszése szerint konstruálhatja az általa helyesnek ítélt osztályozást”. Ezek közül az 5 holdon aluliakat törpegazdaságnak nevezték, az 5 és 100 hold közöttieket kisgazdaságnak, a középgazdaság felső határa 1000 kataszteri hold volt, ezen túl pedig a nagy gazdaságok helyezkedtek el.⁴⁸ A jelenlévő népesség földbirtokviszonyairól elsőként az 1900. évi népszámlálás során készült kimutatás. Ekkor az 50 kataszteri holdon aluli saját birtokkal rendelkezőket a kisbirtokos-napszámos elnevezéssel illetett kategóriába sorolták. 50 és 100 kataszteri hold között a kisbirtokosok, 100 és 200, valamint 200 és 1000 hold között a középbirtokosok, 1000 kataszteri holdon felül a nagybirtokosok helyezkedtek el.⁴⁹ Ezt 1910-ben úgy finomították, hogy ekkor az 1 kataszteri holdon aluli, továbbá az 1–5 és 5–10 holddal rendelkezők kerültek a kisbirtokos-napszámosok közé, a 10–20, 20–50 és 50–100 holdasok pedig a kisbirtokosok csoportját alkották.⁵⁰ Végezetül a 100 kataszteri holdon felüli közép- és nagybirtokok 1913. évi összeírásánál a 100–200, 200–300, 300–500, 500–1000, 1000–2000, 2000–5000, 5000–10 000, 10 000–20 000, valamint a 20 000 holdnál

⁴⁷ Keleti 1871: 142–143.

⁴⁸ A magyar korona 1897–1900: 3. kötet 4*–5*

⁴⁹ Népszámlálás 1902–1909. 10. kötet 144*

⁵⁰ Népszámlálás 1912–1920. 6. kötet 114*

nagyobb birtokokat különböztették meg egymástól.⁵¹ Az idő előrehaladtával tehát az összeírások egyre árnyaltabb módon jelenítették meg a hazai földbirtokviszonyokat. Emellett bizonyos alapvonások állandósultak, így a középbirtok alsó határa 100, míg a nagybirtoké 1000 kataszteri holdban rögzült. Megjegyzendő még, hogy a fentebb említett hivatalos összeírások alapja nem volt egyforma: 1895-ben a mezőgazdasági üzemeket, 1900-ban és 1910-ben az egyéni birtokosokat, 1913-ban pedig a birtokokat írták össze. Ennek következtében ezek a statisztikák nem állíthatók párhuzamba egymással. Az 1911. évi gazdacímtárban személy szerint felsorolt magyar főnemesek földbirtokviszonyaival való összevetés céljára egyedül a népszámlálások, s ezen belül praktikusán az 1910. évi census jöhet szóba.⁵² De mivel ez a 100 kataszteri holdon felüli kategóriában kevésbé részletes, ezért a saját kimutatásomban, pusztán csak a kategóriákat kölcsön véve, figyelembe veszem az 1913-ban alkalmazott csoportosítást is. Az 1. ábrán ennek eredménye tekinthető meg.

A hivatalos statisztika által az egyes birtokkategóriák között meghúzott határok a valóságban aligha voltak ilyen merevek. Viszonyítási alapként azonban megfelelőnek látszik ez a csoportosítás. Eszerint a 100 kataszteri holdnál többet birtokló 913 főnemesi személy a magyar földbirtokos társadalom azon szerencsés 0,75%-ába tartozott, akiket a relatíve legnagyobb birtokkategóriák tulajdonosai között vettek számba az 1910-es népszámlálás során. Hozzá kell persze tenni, hogy az alacsonyabb birtokkategóriákban esetlegesen előforduló főnemesekről, a megfelelő források hiányában, nincsenek átfogó ismereteink. De a gazdacímtárban szereplők mindenesetre ennek a nagyon szűk társadalmi szegmensnek a részét képezték. Ők összesen 5 942 699 kataszteri holddal rendelkeztek.

Ha az 1910-es census során összeírt 1 909 102 egyéni birtokos esetében is kíváncsiak vagyunk az egyes birtokkategóriákhoz tartozó földterület nagyságára, akkor ezt hiába keressük a népszámlálások köteteiben. Ilyen adatokat ott nem közölnek, mert „az egész kérdéscsoportnak nem az lehetett a célja, hogy birtokstatisztikához segítsen, hanem csak az, hogy egyéni bevallások alapján a lakosság társadalmi s vagyoni tagozódásáról nyújtson képet. Ehhez képest nem is kellett a bevallásokat az adókönyvek vagy kataszteri birtokívek alapján ellenőrizni”.⁵³ E tekintetben sajnos nem segíthet a 100 holdon felüli közép- és nagybirtokok 1913. évi számba vétele sem, mivel a népszámlálásoktól eltérő elvek alapján készült az összeírás: míg a census során

⁵¹ MSÉ 1893–1918: 1913. év 76.

⁵² Népszámlálás 1912–1920: 6. kötet 119* A népszámlálási kimutatásban csak azok a birtokosok szerepelnek, akik az összeírás idején jelen voltak az országban, és a főfoglalkozás rovatba a birtokost írták be a számlálólapon.

⁵³ Népszámlálás 1902–1909: 10. kötet 8*, 16*; Népszámlálás 1912–1920: 6. kötet 114*

A magyar főnemesség földbirtokviszonyai a dualizmus korában.

az „ugyanazon tulajdonosnak ... számlálólapján ki kellett tüntetni összes – esetleg más községek határában lévő – birtokának ... területét is”,⁵⁴ addig 1913-ban „az egy és ugyanazon birtkosnak több vármegyében fekvő s egyenkint száz kat. holdnál nagyobb birtokai vármegyénként külön-külön birtoknak vétettek”. S ez alkalommal nem a birtokos személyek, hanem maguk a birtokok kerültek csoportosításra.⁵⁵

	Birtoknagyság-kategória (kat. hold)	Egyéni birtokosok száma és az 1910. évi népszámlálás alapján	A 100 holdon felüli főnemési birtokosok száma és birtokaik összterülete az 1911. évi gazdacímtárban		
Nagybirtokos	20 000 és több	1608 fő	629 fő	60 fő	2 908 735 kat. hold
	10 000–20 000			72 fő	1 044 442 kat. hold
	5000–10 000			129 fő	926 044 kat. hold
	2000–5000			220 fő	708 711 kat. hold
	1000–2000			147 fő	217 991 kat. hold
Középbirtokos	500–1000	5151 fő	229 fő	124 fő	93 005 kat. hold
	300–500			63 fő	24 930 kat. hold
	200–300			42 fő	10 412 kat. hold
	100–200	7585 fő	56 fő	8432 kat. hold	
	<i>Összesen</i>	<i>14 344 fő</i>	<i>913 fő</i> ⁵⁶	<i>5 942 699 kat. hold</i>	
Kisbirtokos	50–100	26 768 fő	n.a.	n.a.	
	20–50	178 798 fő	n.a.	n.a.	
	10–20	394 649 fő	n.a.	n.a.	
Kisbirtokos-napszámos	5–10	538 287 fő	n.a.	n.a.	
	1–5	688 238 fő	n.a.	n.a.	
	1 és kevesebb	68 018 fő	n.a.	n.a.	
	<i>Mindösszesen</i>	<i>1 909 102 fő</i>	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>	

1. ábra

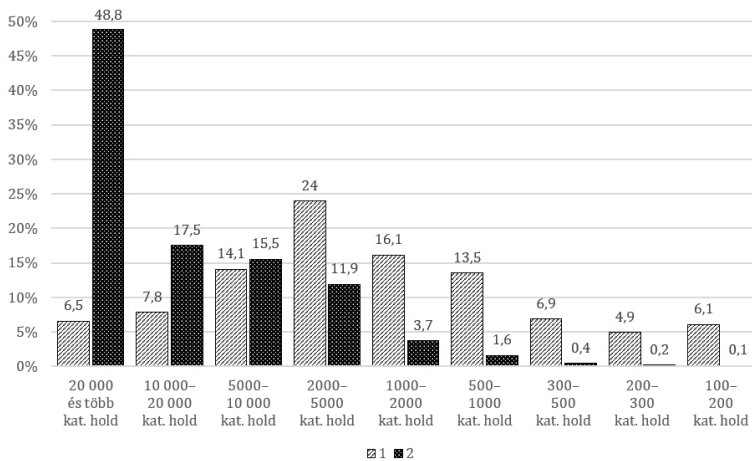
Az összes egyéni és a 100 kat. holdon felüli főnemési birtokosok száma, valamint az utóbbiak által birtokolt terület nagysága birtokkategóriák szerinti csoportosításban (1910/1911)

⁵⁴ Népszámlálás 1902–1909: 10. kötet 8*; Népszámlálás 1912–1920: 6. kötet 114*

⁵⁵ MSÉ 1893–1918: 1913. év 76.

⁵⁶ Az 5 943 494 kataszteri holddal rendelkező 928 főnemési birtokoshoz képest mutatkozó (egyébként elhanyagolható) különbség annak köszönhető, hogy 15 személy csak a társtulajdonosainak birtokhányadával együtt érte el a középbirtok alsó határát.

Közvetett módon azonban lehetőség kínálkozik arra, hogy a főnemesi birtokosok helyzetét némileg tágabb kontextusban is láttassuk. A Magyar Statisztikai Évkönyv szerint 1911-ben a mezőgazdasági művelés alá vont terület összesen 32 496 701 kataszteri holdat tett ki a „Magyarbirodalomban”.⁵⁷ Ebből Kolossa Tibor és Puskás Julianna becslése szerint 26 820 000 holdjuk volt a 100 kataszteri holdon felüli birtokosoknak, s ezen belül 13 650 000 hold volt a természetes személyek kezén.⁵⁸ Azt pedig már tudjuk, hogy az egy évvel korábbi népszámlálás 14 344 főt sorolt a közép- és nagybirtokosokhoz. Vagyis az összes egyéni birtokos 0,75%-a az ország termőterületének 42%-át tartotta a kezében. Bár a 913 főnemesi személy mindössze 6,4%-kal képviseltette magát ebben a csoportban, de övék volt a kategóriára eső birtokterület 43,6%-a. Ezzel Magyarország összes mezőgazdaságilag hasznosított területéből 18,3%-ot érezhettek a magukénak. A magyar főnemesek kezén lévő 78 hitbizomány összterülete 2 112 100 kataszteri holdat tett ki az 1913-as minisztériumi kimutatásban, ami így a 100 holdon felüli főnemesi birtokállománynak hozzávetőlegesen a 35%-át jelentette. Ezt a területet haszonélvezőként birtokolták, bizonyos megszorítások mellett.⁵⁹

2. ábra

A 100 kat. holdon felüli főnemesi birtokosok és az általuk birtokolt terület megoszlása az egyes birtokkategóriák között (1911)

- (1) A birtokosok aránya (összesen: 100%)
- (2) A birtokolt terület aránya (összesen: 100%)

⁵⁷ MSÉ 1893–1918: 1911. év 91.

⁵⁸ Kolossa–Puskás 1978: 457.

⁵⁹ Az 1911. évi gazdacímterben sajnos teljesen esetlegesen módon tüntették fel egy-egy birtok hitbizományi minősítését, így ebből a forrásból nem szűrhetők le ezek az adatok.

Egy ilyen nagyléptékű áttekintést nézve, osztársadalmi szinten, méltán tűnhet irigylésre méltónak a főnemési birtokosok helyzete. A 1. és 2. ábra tanúsága szerint azonban jelentős különbségek voltak e csoport egyes tagjainak földbirtokviszonyai között. 20 ezer kataszteri holdnál nagyobb ingatlannal 60 személy rendelkezett, akik összesen 2 908 735 holdat birtokoltak. Vagyis ez a 6,5% tartotta kézben a főnemési birtokok területének majdnem felét, 48,8%-át, és az ország termőterületének 8,9%-át. Magyarország leggazdagabb földbirtokosa ekkor herceg Esterházy Miklós volt, aki önmagában 394 017 kataszteri holdat birtokolt. Ez a 100 holdon felüli főnemési birtokosok között 6,6%-os, országos viszonylatban 1,2%-os területi arányt jelentett. Esterházy mellett 100 ezer kataszteri holdnál nagyobb földingatlana volt még Schönborn Frigyes Károlynak (223 781 hold), Szász-Coburg-Koháry Fülöpnek (186 895 hold) és Festetics Taszilónak (118 591 hold) is. A 10 és 20 ezer hold közötti kategóriában 72 személy, arányait tekintve 7,8% birtokolt, együttvéve 1 044 443 kataszteri holdat. Ők a főnemési birtokok területéből 17,5%-kal, az ország mezőgazdaságilag hasznosított területéből 3,2%-kal részesedtek. Ez a 132 latifundiumtulajdonos vagy -haszonélvező, noha a birtokosoknak csak a 14,3%-áról van szó, a 100 kataszteri holdon felüli főnemési földbirtokok területéből 66,3%-kal részesedett. Ennek következtében a 10 ezer holdon alul birtokló 785 személynek, a vizsgált csoport 85,7%-ának, meg kellett elégednie a nagy- és középbirtokok területének 33,7%-ával. Ahogy a 2. ábrán látható, az 5 és 10 ezer kataszteri holdas birtokkategóriában lévők még számarányuknak megfelelő, sőt annál némileg több földterülettel rendelkeztek. Az 5 ezer holdon aluli főnemési birtokosok viszont egyre erőteljesebben alulreprezentáltak voltak ebben a tekintetben. A sor végén álló, 100 kataszteri holdnál egyenként alig valamivel többet birtokló 56 személy a főnemési birtokosok 6,1%-át tette ki, ellenben a rájuk eső, összességében 8431 holdnyi terület 0,1%-os részesedésnek felelt meg.

A fentiek nyomán kibontakozó, számszerűen is érzékelhetővé tett kép a főnemési birtokosok erőteljes vagyoni differenciálódásáról vall. Mindez azonban csak egy felületes, áttekintő képet ad a magyar főnemesség pillanatnyi földbirtokviszonyairól. A probléma ennél sokkalta bonyolultabb, amelynek során a korabeli magyar főnemesség egészéhez viszonyítva, a rokoni kapcsolatokba ágyazva, a generációs és életkori szempontok figyelembevételével célszerű szemlélni a főnemési birtokviszonyok kérdését. Így sokkal árnyaltabb képhez juthatunk annál, mint ami önmagában egy gazdacímteréből kibontakozhat. Ennek áttekintése csak az első lépcsőfokot jelentette egy komplexebb vizsgálat elvégzése felé.⁶⁰

⁶⁰ Ballabás 2018: 203–280.